

ОСТАННЯ ПРАЦЯ МАРІЇ ВАЛЬО («Іван Франко. Бібліографічна спадщина : збірник вибраних праць і матеріалів»)

Тетяна Дубова

*молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

У статті йдеться про останню працю наукового співробітника відділу наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника М. А. Вальо «Іван Франко. Бібліографічна спадщина». Увага акцентується на використанні упорядником маловідомих матеріалів бібліографічної спадщини І. Франка.

Ключові слова: *І. Франко, бібліографічна спадщина І. Франка, М. А. Вальо.*

The article analyses the last work of scientific worker of Department of scientific bibliography of Lviv National Scientific Library after name of W. Stefanyuk M. Walio «Ivan Franko: The Bibliographic Inheritance». The using by author of unknown from the field of bibliography by I. Franko is especially aknted.

Keywords: *I. Franko, bibliographic inheritance by I. Franko, M. Walio.*

В статье рассматривается последняя работа научного сотрудника отдела научной библиографии ЛННБ Украины им. В. Стефаника М. А. Вальо «Иван Франко. Библиографическая спадщина». Внимание акцентируется на использовании составителем малоизвестных материалов библиографического наследия Ивана Франко.

Ключевые слова: *И. Франко, библиографическое наследие И. Франко, М. А. Вальо.*

До 150-річчя від дня народження Івана Франка у 2006 р., крім низки різних ювілейних заходів, наукове франкознавство відреагувало значною кількістю видань, які збагатили знання про Франка і його творчість, засвідчили глибоку повагу до його титанічної праці. Чимало таких видань, які дали «попереднє уявлення про книжковий вимір Франкового ювілею», подав Б. Тихолоз у публікації «Книжкова франкіяна ювілейного 2006 року: матеріяли до бібліографії» [16]. Інші франківські видання, що з'явилися напередодні ювілею письменника, увійшли в огляд Б. Тихолоза «Українське франкознавство з останніх десятиліть», надрукований в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка» [17]. Б. Тихолоз

зауважив, що є певний відсоток видань, які перебувають ще на стадії підготовки або у друці. Але у цьому багатоголоссі не вистачало однієї ноти: у розділі «бібліографія» було зовсім мало видань — власне, тільки згаданий огляд Б. Тихолоза «Українське франкознавство з останніх десятиліть». Також треба відзначити публікацію, яка не увійшла до огляду, — це праця Наталії Рибчинської «Бібліографічна Франкіана Володимира Дорошенка» [14]. Тому книжка М. А. Вальо «Іван Франко. Бібліографічна спадщина», видана у 2008 р. Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника, виявилася на цьому фоні дуже доречною [6].

Ця оригінальна праця налічує 730 сторінок і, на думку автора-упорядника, є «першою у франкознавстві спробою донести до сучасного читача багатющу різножанрову і майже невідому бібліографічну спадщину національного Пророка і Генія українського народу» [6, с. 5].

Характер і зміст цієї праці М. А. Вальо змінювався впродовж роботи над нею. Спочатку Марія Андріївна розраховувала на багатотомне видання, бо розмір збірника був, на думку авторки, великий, а матеріалу зібралося багато. Але з усього цього розмаїття довелося вибрати тільки те, що було, з погляду М. Вальо, справді важливим у діяльності Франка-бібліографа. Для читачів важливо, що у збірник включено матеріали, які збереглися лише в рукописній спадщині Франка, невідомі ширшій науковій громадськості.

У вступній статті «Універсум бібліографічної спадщини Івана Франка» [6, с. 17-70] М. Вальо подає історіографію вивчення Франкової творчості, особливо акцентуючи на франкознавчих працях академіка М. С. Возняка як джерельній базі для подальших досліджень. Фактично М. Вальо дослідження до 1939 р. пов'язала тільки з ім'ям М. Возняка і з працями вчених української еміграції. Найбільше авторка зупинилася на каталозі першодруків Франкових творів з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника за редакцією О. І. Дея [7], що, за словами дослідниці, вирізнявся серед інших джерел науковими, а не ідеологічними принципами систематизації матеріалів, що дало можливість не тільки розкрити різноманітність наукової, художньої, публіцистичної, видавничої діяльності І. Франка, а й подати статистику передмов, вступних слів тощо як важливого елемента бібліографічного забезпечення усіх цих видів творчості письменника [6, с. 20-21].

М. Вальо характеризує також творчий доробок у галузі франкознавства завідувача відділу бібліографії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка М. Гуменюка, працівника Харківського державного бібліографічного інституту І. Корнейчика та співробітниці Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького М. Пчелінцевої. Великим досягненням у франкознавстві М. Вальо вважала видання 2006 р.: дві монографії Я. Мельник («Іван Франко й біблія апокруфа» [12], «І остання часть дороги — Іван Франко: 1908–1916» [11]) та біографічну працю Я. Грицака «Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота» [3, с. 33]. Авторка також згадує сучасних дослідників М. Ільницького, С. Нахліка, Г. Бурлаку, М. Шалату, М. Легкого, Р. Чопика, Р. Горака, Б. Якимовича та ін. [6, с. 34–35]. Увесь текст передмови «працює» на вибудовану М. Вальо концепцію Франкової бібліографічної спадщини, яку авторка трактує досить широко, включаючи сюди не тільки створені самим Іваном Франком бібліографічні покажчики (покажчик змісту часопису «Правда» за 1867–1883 рр., покажчики творів Степана Руданського, Володимира Барвінського та Володимира Навроцького), історико-бібліографічну монографію про Івана Вишенського, бібліографічні огляди літератури тощо, а всю творчість І. Франка — наукову, публіцистичну, художню, поставивши бібліографію в основу Франкової ерудиції у всіх галузях гуманітарних знань. Ми не можемо погодитися з таким трактуванням ролі бібліографії у житті і творчості Каменяря. Іван Франко, за словами О. І. Дея, був діячем, «рівного якому за різноманітністю і широтою творчого діапазону та його багатству немає в історії України» [7, с. 5], і наукова діяльність, як і художня творчість, були йому однаково притаманні. Як учений він, звичайно, часто використовував бібліографію. І хоча конкретні бібліографічні праці самого Франка свідчать про його професіоналізм у створенні бібліографії, який відзначав І. І. Корнейчик [10], усе ж ставити в основу всієї творчості вченого бібліографію немає підстав. Бібліографія була і є важливою, але допоміжною дисципліною. Тому, за нашим переконанням, в основі всієї різноманітної, різножанрової діяльності І. Франка була передусім індивідуальність самого автора, цього універсального генія «... всебічно обдарованої й гармонійно розвинутої творчої особистості, що реалізувала власний потенціал не в одній, а одразу

в багатьох галузях культури» [12, с. 15]. Звичайно, М. Вальо підтверджує свою концепцію багатьма прикладами, які розкривають значення бібліографії у творчості, науковій діяльності, журналістській та перекладацькій праці І. Франка, але вся ця, загалом добре структурована праця, яка дає чітке уявлення про бібліографічний доробок І. Франка, не змінює невиправданої, на наш погляд, постановки питання.

Матеріал збірника систематизовано у шести розділах. На початку подано передрук покажчика змісту часопису «Правда» за 1867–1883 рр., який не перевидавався у радянські часи через нібито націоналістичний характер видання. Фактично у цьому збірнику перевидається (тепер пишуть «републікується») вперше.

Окремий розділ збірника містить вибіркові списки та реєстри бібліографічних джерел та матеріалів, які Іван Франко включав у передмови до великих наукових праць або доповнень до вже готових чужих досліджень, так званих «причинків». Взагалі, вперше на передмови І. Франка звернули увагу укладачі згаданого вже каталогу творів письменника [7]. У цьому виданні передмови та вступні статті І. Франка були виділені в окремий розділ. Це єдиний такий випадок, бо інші бібліографи, як, наприклад, М. Мороз [8], передмови розглядали в бібліографічних описах, а не виділяли окремо. Розділ структуровано у трьох підрозділах. У першому — «З історії української бібліографії» подано «Причинок до галицько-руської бібліографії 1848–1849 р.», а також складений 1912 р. «Бібліографічний реєстр руських (українських) друків, виданих польськими буквами 1821–1859» «Причинок» відомий тим, що ним Франко доповнив працю Івана Омеляновича Левицького «Галицько-руська бібліографія XIX ст.». Два бібліографічні списки другого підрозділу («З історії української літератури») — «Спис важніших праць наукових дра Івана Франка до марта 1895 р.» і «План викладів історії літератури руської» за 8 семестрів І. Франко підготував для габілітації на приват-доцента кафедри української мови і літератури Львівського університету в 1894 р. До цієї посади І. Франка так і не допустили, хоча представлені матеріали засвідчують його високу кваліфікацію.

Два наступні матеріали цього підрозділу є наочним прикладом Франкового методу наукової праці. Це розвідка «К истории южно-русских апокрифических сказаний», до якої додано список із шістдесят

восьми апокрифів зі знайденого Франком у Галичині етнографічного зошита XVIII ст. буковинського священика Іллі Яремецького Белახовича і «Списки джерел і назв віршів, використаних І. Франком у праці «Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах».

Останній підрозділ «З історії етнографії і фольклору» включає републікований вперше польськомовний список «Biblioteka etnograficzna: Zbiór książek i rękopisów dra Iw. Franko», який письменник склав для етнографічного відділу Краєвої виставки у Львові 1894 р. Другий матеріал — «Бібліографічні реєстри у передмові до першого тому праці «Галицько-руські народні приповідки» — містить список п'ятдесяти рукописних і друкованих збірників українських приповідок, які І. Франко використав у своїх працях. До кожного тому складені географічні реєстри запису приповідок.

Розділ збірника «Бібліографічні огляди» містить огляди з історії літератури, змісту пресових видань та огляди політичного характеру. З великої кількості Франкових оглядів різних періодів історії світової та української літератури М. Вальо відібрала два на підставі того, що ці матеріали були «назагал малознані» [6, с. 10]. Перший стосується праці І. Франка «Етнологія та історія літератури», першодрук якої побачив світ польською мовою в 1894 р., а український переклад — лише 1980 р. у 26-му томі 50-томного зібрання творів письменника. Наступний текст — «Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка» — охоплював матеріали вісімнадцяти лекцій І. Франка, які він прочитав слухачам, галичанам і наддніпрянцям (серед 135 слухачів третина була з підросійської України), «Українсько-руські Наукові курси вакаційні» з 23 червня до 23 липня 1904 р. у Львові, у великій залі готелю «Belle vue» (теперішній «Опера-пасаж» на проспекті Свободи). Самі тексти лекцій збереглися лише у фрагментах. Огляд цих матеріалів републіковано за книгою «Українсько-руські Наукові курси вакаційні 1904 р. уряджені у Львові Товариством прихильників української літератури, науки і штуки», виданою у Львові того ж 1904 р. [6, с. 237].

Огляди змісту періодичних видань (за статистикою, яку подав у бібліографії творів І. Франка Мирослав Мороз у 1966 р., їх майже двісті) [8] у ті часи були чи не обов'язковим елементом журналістики. Франко співпрацював з великою кількістю (понад ста)

українських та іншомовних видань, що практикували такі огляди. У збірнику републікуються огляди часописів: «Pamiętnik literacki» за 1902 р., «Ruthenische Revue» за 1903 р., наукового додатка до мюнхенської щоденної газети «Allgemeine Zeitung» за 1897 р., а також французького етнологічно-фольклористичного журналу «Melusine» за 1896–1897 рр., що виходив під редакцією вченого-етnologa Анрі Гедоза.

Подано лише два огляди політичного характеру. Перший стосується політичної ситуації у Галичині 1888 року і ролі польської шляхти в українсько-польських відносинах. Франко написав його для часопису «Правда» на прохання Олександра Барвінського, головного ідеолога цього видання. Однак саме Барвінський не допустив цей матеріал до друку як занадто гострий. Вперше підготував його до друку академік Михайло Возняк, але сам огляд побачив світ лише 1964 р. в 11-му випуску збірника «Іван Франко: статті і матеріали» [2]. Другий політичний огляд цікавий тим, що був призначений для радикального журналу «Народ». Він з'явився друком у його другому числі за 1894 р., але з великими цензурними купюрами. Випадкове віднайдення цих купюр у 1940 р. та їх видрук у 1959 р. засвідчили, що з Франкового тексту було вилючено всю критику тодішньої австрійської внутрішньої і зовнішньої політики. У збірнику дозволена до публікації частина огляду вміщена в основному тексті другої книги 46-го тому 50-томного зібрання Франкових творів, а купюри — у розділі приміток і коментарів у цьому ж томі [18].

До розділу збірника «Рецензії на бібліографічні видання» відібрано одинадцять Франкових рецензій на праці бібліографічного характеру українських і зарубіжних авторів. Вони згруповані за жанровими ознаками творів, що рецензуються, а саме: загальні ретроспективні покажчики національної («Галицко-русская библиография XIX ст. с увзгляднением изданий, появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886)» І. О. Левицького) і славістичної бібліографії, покажчики персональні (присвячений Т. Шевченкові) і галузеві, чотири списки і каталоги рукописних матеріалів, серед яких виділяються анонімний список рукописів і стародруків кінця XVII ст. «Оглавление книг и кто их сложил» і каталог частини візантійської бібліотеки IX ст. константинопольського патріарха і вченого Фотія (820–890 рр.) «Міріобіблон» або «Бібліотека».

Біобібліографічні словники І. О. Левицького «Прикарпатська Русь вь XIX в. вь біографіяхъ и портретахъ си дѣятелей» та Миколи Нікольського «Матеріали для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X–XI в.)» презентують різні варіанти цього жанру бібліографії. М. А. Вальо пише, що для такого ґрунтового дослідника, як І. Франко характерними були не тільки детальний аналіз цих праць і методики їх укладання, а й різного роду доповнення пропущеними працями, виправлення помилок в описах і датуваннях. Але справа в тому, що такий спосіб написання рецензій був і є характерним для будь-якого ґрунтового дослідника (можна це стверджувати, читаючи публікації тогочасних журналів, зокрема «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», «Кіевская Старина» чи «Літературно-науковий вістник»).

Розділ збірника «Складники науково-бібліографічного забезпечення творчості Івана Франка» є зовсім неочікуваним. Тут подано «...зразки атрибутики бібліографічного забезпечення Франкової творчості різних галузей знань і жанрів» [6, с. 12]. До таких, за авторкою, належать Франкові передні слова, передмови, слова від автора, примітки і коментарі, науково-допоміжні індекси тощо, якими він супроводив збірки та окремі видання і навіть публікації перекладних творів. У них він розкривав авторську концепцію та історіографію проблеми, а отже, за словами М. Вальо, бібліографічну основу видань. І якщо передмови І. Франка у деяких бібліографіях зазначені, а М. Мороз навіть одній з них присвятив окрему статтю [13], то примітки, коментарі та індекси з праць І. Франка зазвичай не привертають увагу. Тому можна загалом схвалити ідею показати ще і цей аспект доробку І. Франка.

З передмов Франка, яких є кілька сотень, М. Вальо обрала передмови до збірки перекладів «Вавилонські гимни й молитви» (1911), ранніх поезій «Із літ моєї молодости» (1914), а також до збірки «В наймах у сусідів» (1910), до п'єси В. Шекспіра «Юлій Цезар» (1899) у перекладі П. Куліша, до видання творів Тараса Шевченка і до покажчика змісту «Літературно-наукового вістника» за 1898–1902 рр., який уклав В. Доманицький. Виникає питання, чому саме ці зразки передмов обрала М. Вальо, адже найбільш насиченими джерелами є передмови І. Франка до п'ятитомного видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів». У вступному слові «Від

упорядника» авторка пояснює, що основою відбору були невеликий обсяг і маловідомість: «... деякі публікуються вперше» [6, с. 12].

Як зразки забезпечення Франком своїх праць примітками і коментарями М. Вальо відібрала коментарі до старозавітного апокрифа «Книга Еноха», до твору З. Копистянського «Палінодія» і до початкових розділів праці Миколи Стороженка «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку».

Підрозділ науково-допоміжних покажчиків представлений цікавим «Показчиком легендових і казочних мотивів...» в текстах першого тому видання «Апокріфи і легенди з українських рукописів».

Останній розділ збірника «З рукописної бібліографічної франкіани» включає матеріали з рукописних збірок і друкованих джерел, вибрані в архіві письменника, який міститься в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у Києві. Представлено археографічний опис Франком Василянського збірника XVI ст., подано його зміст і переписані рукою дослідника окремі статті з нього. Подано також виписки Франка з рукописних збірок Київської духовної академії, бібліотек Народного дому у Львові, Краківського і Львівського університетів, Оссолінеуму, а також з друкованих джерел, головно, з галицької преси XIX ст. і з російських бібліографічних видань.

Завершується збірник розділом коментарів і приміток упорядника до тих матеріалів, що подавались за першодруками. Вони вміщують розлогі статті до кожного матеріалу з історією створення цих друків, поясненнями історичних моментів, осіб, бібліографічними посиланнями тощо. Так, у статті, присвяченій покажчику змісту часопису «Правда», вміщено не тільки історію створення покажчика, а й історію самого часопису, поіменно згадано видатних українських діячів — співробітників «Правди», знакові публікації часопису, розглянуто різні аспекти співпраці І. Франка з редакцією часопису, а також подано історію «поневірвання» покажчика у радянські часи, коли він був зарахований до націоналістичних видань і жодного разу не передруковувався. Примітки до другого розділу «Бібліографічні списки і реєстри» починаються з історичної довідки про «сягаючих своїми коренями глибокої давнини» Вавилонії та Ассирії «основоположних» у бібліографії видів запису [6, с. 596]. Але мусимо не погодитись з тим, що авторка вважає бібліографією перелік пунктів юридичного кодексу Вавилонії або перелік умов

договорів з Візантією київських князів Олега та Ігоря (911 та 945 рр.), що є, фактично, юридичним документом. Стаття про «Бібліографічний реєстр руських (українських) друків виданих польськими буквами 1821–1859» вміщує не тільки опис поданих у реєстрі матеріалів, а й розгляд аналізу І. Франком брошури 1859 р. чеського філолога Йозефа Їречка з пропозицією заміни руського письма латинськими літерами, що передувало подіям, відомих в історії як «Азбучна війна». У розділі про науково-допоміжні покажчики І. Франка авторка зауважує унікальний «покажчик творів, цитованих у примітках і нотах», роблячи висновок про бібліографічну базу праць І. Франка як невід’ємну, інтегральну частину всього його творчого процесу, а також про різні модифікаційні можливості цього жанру. Власне кажучи, ми бачимо у цьому випадку просто бажання вченого всебічно охопити наукову проблему всіма можливими способами. Треба зауважити, що до кожної такої статті авторка додала ще й анований предметно-іменний покажчик.

Книга рясно проілюстрована. Окремий розділ «Додатки», крім зображення базальтової колони з відбитим на ній кодексом Гаммурабі, зразків глиняних клинописних табличок з бібліотеки вавилоно-ассирійського царя Ашшурбаніпала, сторінок рукописного «Ізборника Святослава» 1073 р. з індексом заборонених і дозволених церквою книг; титульної сторінки Фотієвого «Міріобіблону», вміщує відбиток ілюстрованого рукопису старохристиянського роману «Варлаам і Йоасаф» XVI ст., який І. Франко знайшов у Крехівському монастирі на Львівщині. Але, крім ілюстративного матеріалу, «Додатки» вміщують ще і невеличкий, як на загальний обсяг книги (усього 11 сторінок і 114 назв), бібліографічний список під назвою «Передмови та вступні статті, написані І. Франком» та «Основні періодичні видання та збірники, в яких друкувалися твори І. Франка». Ці відомості подано за вже згаданим львівським виданням 1956 р. «Іван Якович Франко: каталог творів письменника та літератури про нього» [7]. Одним із укладачів покажчика був М. П. Гуменюк, який першим окремо виділив дослідження бібліографічної творчості Франка, присвятивши їй декілька сторінок у нарисі про І. Франка у збірнику «Українські бібліографи XIX — початку XX століття» [4, с. 99-102]. Самому каталогу присвячено декілька сторінок із позитивною оцінкою у вступній статті М. Вальо «Універсум бібліографічної спадщини Івана Франка» [6, с. 23-24].

Не минула М. А. Вальо також проблему текстології І. Франка. У передмові «Від упорядника» авторка висвітлює усю складність попереднього задуму подачі Франкових текстів за першодруками «...не лише з метою збереження автентичності мови його творчості — художньої і наукової різних періодів, але й відображення духу епохи, що проявлявся також у складності формування українського правописання — від етимологічного до фонетичного» [6, с. 15]. Але частина відібраних до збірника матеріалів були доступні лише за п'ятдесятитомним виданням творів І. Франка, мова яких редагувалася з метою наближення її до сучасної української мови. Отже, не всі Франкові тексти є автентичними. Але там, де було можливо, М. Вальо подавала вибрані матеріали за тим правописом, що використовував І. Франко, а також тими мовами, якими були написані тексти.

Підсумовуючи, скажемо, що цей збірник М. А. Вальо, бібліографа з багаторічним досвідом, незважаючи на незвичний його характер, дає читачеві безліч нових або забутих відомостей з царини бібліографії. І тому є не тільки цікавим, а й потрібним. В інтерв'ю з М. А. Вальо у 2009 р. Борис Козловський під фотографією написав «...хочеться вірити, що для Марії Вальо ця книга — не остання...» [1]. Але, на жаль, виявилося, що таки — остання.

1. Вальо М. «Для того, що створив Франко, і 100 томів буде замало...» / *Марія Вальо* ; інтерв'ю взяв *Борис Козловський* // Високий Замок. — 2009. — 27 трав.
2. Возняк М. С. Ненадрукована стаття І. Франка для журналу «Правда» / *М. С. Возняк* // *Іван Франко* : статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. — Зб. 11. — С. 197-204.
3. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886) / *Я. Грицак*. — Київ : Критика, 2006. — 631 с., іл.
4. І. Я. Франко // *Гуменюк М. П.* Українські бібліографи ХІХ — початку ХХ століття : нариси про життя та діяльність / *М. П. Гуменюк*. — Харків : Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1969. — С. 88-102.
5. *Єдлінська У.* [Рецензія] / *Уляна Єдлінська* // Вісник НТШ. — 2009. — Осінь-зима (чис. 42). — С. 66-67. — Рец. на кн.: *Іван Франко. Бібліографічна спадщина: збірник вибраних праць і матеріалів* / [упоряд., передм., комент. та прим. *М. А. Вальо*]; наук. ред. *М. Ф. Нечитайок*; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2008. — 730 с.

6. Іван Франко. Бібліографічна спадщина : збірник вибраних праць і матеріалів / [упоряд., передм., комент. та прим. *М. А. Вальо*] ; наук. ред. *М. Ф. Нечитайок* ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2008. — 730 с.
7. Іван Якович Франко: каталог творів письменника та літератури про нього. До сторіччя з дня народження / склали: *М. П. Гуменюк* та ін. ; ред. канд. філол. наук *О. І. Дей* ; Львів. б-ка АН УРСР. — Львів, 1956. — 173, [1] с.
8. Іван Франко: бібліографія творів (1874–1964) / склав *М. О. Мороз*; Львів. держ. наук. б-ка, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. — Київ : Наук. думка, 1966. — 447 с.
9. Іван Франко : бібліогр. покажчик, 1956–1984 / упоряд. *М. О. Мороз*. — Київ : Наук. думка, 1987. — 522 с.
10. *Корнейчик І. І.* Бібліографія в науковій діяльності І. Франка / *І. І. Корнейчик* // Іван Франко : статті і матеріали. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — Зб. 12.— С. 89-103.
11. *Мельник Я.* І остання часть дороги — Іван Франко: 1908–1916 / *Я. Мельник*. — Дрогобич : Коло, 2006. — 439 с.
12. *Мельник Я.* Іван Франко й biblia apokrypha / *Я. Мельник*. — Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2006. — 512 с.
13. *Мороз М.* Уривок передмови Івана Франка до задуманого «Порадника для читачів» / *М. Мороз* // Іван Франко : статті і матеріали. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. — Зб. 9.— С. 164-168.
14. *Рибчинська Н.* Бібліографічна Франкіана Володимира Дорошенка / *Наталія Рибчинська* // Вісник Львівського університету. Сер.: Мистецтвознавство. — 2006. — Вип. 6. — С. 121-129.
15. *Тихолоз Б.* Іван Франко — doctor universalis (секрети успіху) / *Богдан Тихолоз* // Вісник НТШ. — 2012. — Весна-літо (чис. 47). — С. 15-19.
16. *Тихолоз Б.* Книжкова франкіяна ювілейного 2006 року: матеріали до бібліографії / *Богдан Тихолоз* // Вісник НТШ. — 2007. — Осінь-зима (чис. 38). — С. 58-60.
17. *Тихолоз Б.* Українське франкознавство з останніх десятиліть : (огляд) / *Б. Тихолоз* // Записки НТШ. — Львів, 2005. — Т. 250 : Праці Філологічної секції. — С. 789-801.
18. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. — Київ, 1986. — Т.46, кн. 2. — С. 186-190. — Прим.: с. 393-397.